

KRÁNITZ PÉTER PÁL

REALITÁSOK ÉS IRREALITÁSOK ÖRMÉNYORSZÁG EURÓPAI INTEGRÁCIÓJÁRÓL

REALITIES AND UNREALITIES ABOUT ARMENIA'S
EUROPEAN INTEGRATION

MKI ELEMZÉS

Összefoglalás: Örményország látszólag külpolitikai irányt váltott. Nikol Pasinján miniszterelnök bejelentette, diverzifikálja országa külkapcsolatait és kiépít egy alternatív védelmi-garanciális rendszert. A hagyományos orosz-örmény stratégiai együttműködést Jereván igyekszik az Európai Unióval elmélyítendő kapcsolatrendszerrel kiváltani. A karabahi konfliktust lezárni hivatott, küszöbönálló békeszerződés – amennyiben megállapítja Örményország és Azerbajdzsán közös államhatárát, valamint Karabah státuszát – a Keleti Partnerség államai között különösen előnyös helyzetbe juttathatja Jerevánt európai integrációs törekvéseiben, ugyanis véget vetne a nemzetközi jogi vitákra okot adó, Grúziát, Moldovát és Ukrajnát máig sújtó hadiállapotoknak. Örményország gazdasági és biztonságpolitikai függése Oroszországtól, mindazonáltal, a belátható jövőben nem fog megszűnni, ami ellehetetlenítheti a további európai integrációt.

Kulcsszavak: Örményország, Európai Unió, bővítéspolitika, karabahi konfliktus

Summary: *Armenia's foreign policy apparently shifted direction. Prime minister Nikol Pashinyan announced the diversification of the country's foreign relations and the establishment of an alternative system of defence guarantees. Yerevan attempts to replace its traditional strategic partnership with Russia to a deepened relationship with the European Union. Should an imminent peace treaty aimed at solving the Karabakh conflict recognize common state borders of Armenia and Azerbaijan and the status of Nagorno-Karabakh, it may hold forth, with regards to European integration, beneficial positions for Armenia compared to Moldova, Georgia or Ukraine, as it could potentially end the state of war afflicting post-soviet states of the EU's Eastern Partnership program. Armenia's dependency on Russia in terms of economy and defence could, however, hinder further European integration.*

Keywords: *Armenia, European Union, enlargement policy, Karabakh conflict*

Bevezetés

Örményországot egészen a legújabb időkig Oroszország egyik leghűségesebb poszt-szovjet térségbeli szövetségeseinek tekintették, amely mélyen integrálódott az orosz vezetésű politikai-katonai-gazdasági szövetségi rendszerbe. Tagja a Független Államok Közösségének, az Eurázsiai Gazdasági Uniónak és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (KBSZSZ), vámunióban áll az orosz gazdasággal, megannyi kétoldalú megállapodás szabályozza Jereván és Moszkva stratégiai kapcsolatát.

A cári és a szovjet időkig visszatekintő közös múlt és jelen révén az orosz-örmény kapcsolatok mindazonáltal jelentősen túlmutatnak az államközi érintkezéseken, s a legkisebb társadalmi egységig, a családig és rokonságig hatoló, mély gyökerekkel rendelkeznek. Több örmény él ma ugyanis Oroszországban, mint Örményországban.

Jereván és Los Angeles után Moszkvában, a Don menti Rosztovban és Szocsiban él a legtöbb örmény, s csak a hatodik helyen áll Örményország második legnépesebb városa, Gjumri. Ráadásul a diaszpórából az anyaországba irányuló tőke az örmény GDP mintegy 10%-át teszi ki.

Hatalmi átrendeződés a Dél-Kaukázusban

A korábban testvérként emlegetett örmény–orosz kapcsolatok azonban történelmi mélypontra zuhantak. A fordulópontot nem a 2020-as második karabahi háború jelentette, hiszen akkor az orosz diplomácia az utolsó pillanatban közbeavatkozott, és megállította a szakadár karabahi főváros előtt az azeri erőket. 2022 szeptemberében azonban Azerbajdzsán hadserege átlépte Örményország határát, és **elfoglalt** 140 négyzetkilométernyi, stratégiaileg fontos magaslatokon fekvő területet. Ekkor élesednie kellett volna az orosz–örmény kétoldalú, és a KBSZSZ keretei között létesített, többállami védelmi megállapodásoknak. Miután az orosz beavatkozás elmaradt, decemberben Azerbajdzsán teljes blokád alá vonta Karabahot.

Ekkor vesztette el Oroszország az örmények bizalmát – úgy a kormányzat, mint a közvélemény részéről. Egy 2023 januárja és márciusa között készített **felmérés** szerint a biztonságpolitikai kapcsolatok tekintetében az örmények inkább bíznak Iránban (54%) és Franciaországban (52%), mint Oroszországban (50%), ám ez az érték azóta vélhetően tovább csökkent. Attól való félelmében, hogy a megváltozott regionális erőviszonyok oltárán Oroszország még több örmény területet hajlandó feláldozni, a jereváni kormány drámai lépésre szánta el magát. Figyelmeztető jelzéseket küldött Oroszországnak – ha nem tartja fenn a *status quo*t, elveszíti déli befolyási övezetének előretolt helyőrségét Örményországban, s Jereván kitarja a Kaukázus kapuit a *Nyugat* előtt.

Nikol Pasinján örmény miniszterelnök egy sor szimbolikus gesztust tett – **visszahívta** Örményország KBSZSZ-nagykövetét, segínyt **küldött** Ukrajnának, közös hadgyakorlatot **tartott** az Egyesült Államokkal, és bejelentette, hogy kész ratifikálni a római statútumot, kiterjesztve a Vlagyimir Putyin elleni nemzetközi elfogatóparancsot Örményország területére. A fenyegető üzenetek mindazonáltal nem érték el remélt hatásukat. 2023 szeptemberében Azerbajdzsán megsemmisítő csapást mért a szakadár örmény erőkre. Az orosz békefenntartók fegyvere a bokájukhoz vetve maradt. Százezer örmény hagyta el Karabahot, a *de facto* független kormányzat feloszlatta önmagát.

Sokféle magyarázat született a megváltozott dél-kaukázusi orosz szerepvállalás indokaira. Sokan a 2018-as bársonyos forradalomig **vezetik** vissza a folyamatot, amikor az első jelentős törést szenvedte el az orosz–örmény bizalmi viszony. Jereván és Moszkva viharos kapcsolatainál is jelentősebb tényezőként hatott e folyamatra mindazonáltal Moszkva és Baku felértékelődő szövetsége.

Oroszországot ugyanis aggodalommal töltötte el a Dél-Kaukázus feltörekvő gazdasági és katonai hatalmává előlépő Azerbajdzsán euroatlanti és „pántörök” orientációja – nem csupán Izraellel és az Egyesült Államokkal kötött kétoldalú védelmi megállapodásokat az ország, de stratégiai szövetségre lépett a NATO-tag Törökországgal is. Moszkva minden erejét latba vetve igyekezett e folyamatokat akadályozni és integrálni Bakut az orosz vezetésű nemzetközi hatalmi rendszerbe, az Eurázsiai Gazdasági Unióba és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetébe. Jelentős alkupozícióba került Oroszország 2020 novemberében, amikor több ezer fegyveres békefenntartót dobott

Hegyi-Karabahba, Azerbajdzsán nemzetközileg elismert területére, gátat szabva az azeri revíziós politika kiteljesedésének, látszólag bebiztosítva kulcspozícióit a karabahi békeketeremtés folyamatában.

2022 elején Moszkva elérkezettnek látta az időt, hogy lezárja a karabahi konfliktust, és érvényt szerezzen befolyásának Azerbajdzsánban. Ezt volt hivatott előkészíteni a 2022. február 22-én Vlagyimir Putyin orosz és Ilham Alijev azeri elnök által Moszkvában **aláírt** nyilatkozat, amely immár a két ország „szövetségi együttműködését” foglalta keretbe, szoros kétoldalú védelmi-politikai együttműködést irányzott elő, célul kitűzve a regionális stabilitás és egy „tartós béke” érdekében tett közös fellépést, melyet hamarosan a két ország hírszerzése közötti együttműködési megállapodás tett teljessé. A végső karabahi rendezés előtt azonban Oroszország egy olyan lépésre készült, amely nem csupán a Dél-Kaukázusban, de a teljes posztszovjet térségben drámaian megerősítette volna befolyását. Egy villámháború során akarta bekebelezni Ukrajnát.

Az orosz *blitzkrieg*tervek ukrajnai kudarca, az elhúzódó háború okozta fokozott erőforrásigény és a nemzetközi szankciók következtében megváltozott globális gazdasági környezet közvetlen következménye volt Azerbajdzsán regionális pozícióinak további jelentős megerősödése, s végső soron Karabah 2023. szeptemberi, végső bekebelezése.

Örményország európai kiútkeresése

A karabahi összeomlást követően döntött úgy az örmény kormány, hogy folytatja az eleinte felhívásszerű, jelzésértékű diplomáciai lépéseit és diverzifikálja külkapcsolatait, kiépítve az oroszközpontú védelmi garanciális rendszer alternatíváját. Hamar kiderült, hogy a jereváni kormány Európában látja legfőbb potenciális szövetségését.

Nikol Pasinján miniszterelnök és Ararat Mirzoján külügyminiszter első útja az Európai Unióba vezetett. A külügyi tárcavezető az egynapos háború végóráit már Brüsszelben töltötte Josep Borrell, az EU közös kül- és biztonságpolitikai főképviselőjének társaságában. A külügyi főképviselő a francia kezdeményezésre másnap összeült ENSZ BT rendkívüli ülésen **elítélte** a konfliktus fegyveres rendezésére tett kísérletet.

A kormányfő is hamarosan Európába látogatott. Az Európai Politikai Közösség granadai csúcstalálkozóján, majd strasbourgi látogatása során is igyekezett előmozdítani az Európai Unió közvetítését a karabahi békefolyamatban. Ilham Alijev azeri elnök azonban mindkét alkalommal **megtorpedózta** az európai béketárgyalásokat. Különösen Franciaország szerepvállalását kívánja elkerülni annak örménybarát megnyilvánulásai miatt, valamint szeretné biztosítani a török diplomácia mediációját, amely azonban Örményország számára elfogadhatatlan. Nincs mindazonáltal lépéskényszerben Azerbajdzsán, amely a békefolyamatokat minél távolabb akarja tartani Európától. Baku számára a legkényelmesebb megoldás a Grúzia közvetítése mellett **javasolt** kétoldalú béketárgyalás lenne Tbilisizben, itt ugyanis széles mozgástér nyílna Baku számára követeléseinek érvényesítése érdekében.

Nem elhanyagolható ugyanakkor az európai közvetítői kezdeményezés, amely a kétoldalú tárgyalások kilátástalansága következtében – bizonyos garanciák esetén – talán Azerbajdzsán számára is elfogadható lehet. A granadai csúcs alkalmából ugyanis

az örmény kormányfő, Olaf Scholz német kancellár, Emmanuel Macron francia elnök és Charles Michel Európai Tanács-elnök kézjegyével ellátott, négyoldalú nyilatkozat [született](#), amely nem csupán Örményország területi integritásának és államhatárainak sértetlensége mellett állt ki, de első ízben ismerte el Azerbajdzsánnak az Örményország területébe ékelt exklávéi iránti igényét, a szovjet tagköztársaságok határait jelölve ki az eljövendő rendezés alapjaként.

Az örmény kormány október elején beváltotta korábbi fenyegetését, s a Nemzetgyűlés elé terjesztette a római státutum ratifikálásáról szóló törvényt, amelyet előbb a törvényhozás, majd az elnök is kézjegyével [látott](#) el. Ezzel Örményország még nem vált automatikusan a Nemzetközi Büntetőbíróság tagállamává, de az orosz elnökkel szembeni elfogatóparancs immár Örményországban is életbe lépett. A fejlemény heves ellenreakciót váltott ki Moszkvából – az orosz külügyminisztérium [felszólította](#) Jerevánt, hogy adjon magyarázatot döntésére, mivel az a lehető legrosszabb következményekkel járhat kétoldalú kapcsolataikra. Jelzésértékű volt, hogy a következő napon hatvan örmény rendszámú kamion [akadt](#) fenn a grúz-orosz határon.

A háborút követő napokban megindult az európai tőke Örményország felé. Az Európai Beruházási Bank 70 millió euró hitelt szavazott meg Örményország Központi Bankja számára a kis- és közepes vállalkozások támogatása céljából. A pénzügyi likviditás másik formáját a humanitárius segélyek jelentik. Az Európai Bizottság október elején [aktiválta](#) az európai polgári védelmi mechanizmust, amely első körben 5,2 millió euró tőkét allokált az örmény menekültek számára. Később újabb források nyíltak meg, többek között az *EU4Peace* program kereteiben, így október végére a humanitárius keretösszeg elérte a 12 millió eurót, majd az EU *Global Gateway* fórumon Várhelyi Olivér bővítés- és szomszédságpolitikáért felelős uniós biztos újabb 10 millió eurót [hirdetett](#) meg örményországi oktatási programok támogatására.

Az Európai Unió megfigyelő missziót telepített Örményországba; 2023 novemberéig 103 megfigyelő érkezett 24 EU-tagállamból, akik számára hat megfigyelőközpontot alakítottak ki az azeri határ mentén. A kétéves mandátummal rendelkező misszió fegyvertelen, ám vezetőjük – Markus Ritter korábbi német szövetségi rendőrkapitány – [elárulta](#), exrendőrök és exhatárőrök is szolgálatot teljesítenek benne, s még idén lehetőség nyílhat a személyi állomány további bővítésére.

Az Örményország által áhított, a korábbi szövetségi rendszer alternatívájaként kiépítendő védelmi-garanciális rendszer irányába tett első lépés október 23-án történt meg, amikor az örmény és a francia védelmi miniszter megállapodást [írt](#) alá Thales Ground Master 200-as radarok, Safran elektronikai harceszközök és feltehetőleg légvédelmi rendszerek örményországi értékesítéséről. Szuren Papikján örmény védelmi miniszter novemberben az olasz hadsereg vezérkari főnökével is tárgyalásokat folytatott. Az örmény nemzetgyűlés pedig [elfogadta](#) Örményország valaha volt legnagyobb védelmi költségvetését: 2024-ben 555 milliárd dramot, vagyis mintegy 1,3 milliárd eurót, a GDP 5,3%-át fordítják védelmi kiadásokra, ami 7%-os növekedést jelent az előző évhez képest.

Örményország az Európa Tanács és a Keleti Partnerség tagjaként már korábban megteremtette az európai integrációt támogató kapcsolati hálót. A 2017-ben megkötött s 2021-ben [ratifikált](#) partnerségi és együttműködési megállapodás keretrendszer ad a folyamatnak, előirányozva – egyebek mellett – az intézményi, gazdasági és piaci integráció kezdeti, jogi lépéseit. Belső EU-s források szerint Örményország hamarosan kérelmezheti egy társulási megállapodás megkötését Brüsszelben.

Döntő évtized előtt áll az Európai Unió. Amennyiben [elkötelezi](#) magát a bővítéspolitikára, nem futamodhat meg a Keleti Partnerség bármely állama által kezdeményezett EU-csatlakozás lehetősége előtt. Moldova, Grúzia és Ukrajna esetében azonban rendkívül súlyos akadályként tornyosulnak az európai integráció elé a tagjelöltek nemzetközileg vitatott államhatárai és lezáratlan konfliktusai. Ez ideig Örményország is ebben az állapotban volt, s bár az elmúlt három év háborúi súlyos veszteségeket és áldozatokat követeltek, továbbá a karabahi örmény menekültek ellátása évtizedek óta példátlan humanitárius kihívás elé állítja az érintetteket, az Azerbajdzsánnal létesítendő, küszöbönálló békeszerződés soha nem látott lehetőségeket nyithat Jereván számára. Amennyiben Azerbajdzsán és Örményország kölcsönösen elismerik egymás területi integritását, megállapítják közös államhatáraikat és Karabah státuszát, és sikerülne tartós békét teremteni, története során először öveznék nemzetközileg elismert államhatárok az Örmény Köztársaságot, és első ízben mentesülne egy lezáratlan konfliktus terhétől.

Az esetleges csatlakozási folyamatban felmerülő jogállami szempontokat és gazdasági-közigazgatási reformokat az európai Pasinján-adminisztráció igyekezne keresztülvinni. Ennek már most jelét adta, s litván felügyelet mellett, az Európai Unió elvárásait szem előtt tartva [zajlik](#) a rendőrség és a belügyi szervek reformja. Amint arra azonban az EU-Örményország Együttműködési Tanács is [felhívta](#) a figyelmet, még rengeteg tennivalója van a kormánynak az igazságszolgáltatás reformja és a korrupció elleni harc területén, így könnyen meglehet, hogy az esetleges örmény csatlakozási folyamat a Grúzia által is megtapasztalt buktatókon elakadna.

A politikai bal- és jobboldalon egyaránt armenofil Franciaország várhatóan kiállna az örmény EU-csatlakozás mellett, de Jereván számíthat még Görögország, a V4-országok és a balti államok támogatására is. Az azeri energiahordozók jelentős európai kereslete azonban potenciálisan megoszthatja az európai döntéshozókat az Örményországgal való közösségvállalás kérdésében.

Akadályok Örményország európai integrációja előtt

Az eddiginél mélyebb európai integráció mindazonáltal Örményország számára az Eurázsiai Gazdasági Unióval s potenciálisan a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetével való szakítást jelentene, következésképp pedig végső kenyértörést Oroszországgal. Itt válik el az örmény EU-csatlakozás lehetősége a realitástól, s tér át egy ingoványosabb talajra. Örményország ugyanis megannyi tekintetben kiszolgáltatott helyzetben van Oroszországtól. Külkereskedelmének közel 36%-át Oroszországgal [folytatja](#). (A második helyen az EU áll 16%-kal, a harmadikon Kína 12%-kal.) Különösen jelentős kétoldalú kereskedelmi kapcsolatuk az örmény kivitel tekintetében, amely 2023 első hét hónapjában 260%-kal növekedett az előző év azonos időszakához képest, megközelítve a kétmilliárd eurót, ami mintegy hatszorosa az EU-ba irányuló kivitelnek. A külföldi közvetlentőkebefektetés tekintetében is Oroszország áll a lista első helyén, a második Németország.

Ráadásul az Örményországba irányuló európai export jelentős része nem is marad az országban: újabban ez az oroszellenes szankciók megkerülésének egyik kikapuja. A 2022 óta kiugróan felülteljesítő oroszországi örmény exporttevékenység mögött elemzők [szerint](#) túlnyomó részben ugyanis reexport áll. Örményországnak egy esetleges európai vámszabályozási együttműködés esetén bűcsút kell mondania e komoly bevételi forrásnak is.

Ami azonban külkereskedelménél is fontosabb, Örményország energiabiztonsága is ki van szolgáltatva Oroszországnak. Mivel nem termel fosszilis energiahordozókat, teljes energiaszükségleteinek 79%-át importból kényszerül fedezni – a földgáznak 89%-át, míg a kőolajnak 74%-át Oroszországtól [vásárolja](#). A belső piacok vezetékes gázszolgáltatását kizárólagosan a Gazprom Armenia vállalat látja el, amely 2014 januárja óta az orosz Gazprom többségi tulajdonában áll, miután az örmény állam eladta maradék 20%-os tulajdonjogi részesedését. Örményország korábbi diverzifikációs kísérletei kudarcba fulladtak – a 2006-os úgynevezett „gázháborúban” az orosz állam 75%-os részesedést szerzett az örmény–iráni gázvezetéket üzemeltető vállalatban, majd a vezeték átmérőjét 1200-ról 700 milliméterre [csökkentette](#). Az egyetlen dél-kaukázusi atomerőmű az örményországi Mecamorban az ország villamosenergia-szükségleteinek harmadát biztosítja. A posztszovjet térség legelavultabbjaként emlegetett, 1979-ben épült reaktor bővítésére a Roszatommal kötött Örményország megállapodást – a fejlesztés azonban évtizedek óta parkoló pályán áll.

Ami pedig minden más szempontot maga mögé utasít, az Örményország földrajzi helyzetéből fakadó kiszolgáltatottsága. Szélsőségesen elszigetelt geopolitikai környezetben találta magát ugyanis a Szovjetunió felbomlása után. Az első karabahi háború következtében Törökország és Azerbajdzsán blokádot [hirdetett](#) ellene, államhatárainak 70%-át zárták le több mint 1300 kilométeren. Csak északi és déli – a 219 kilométeres grúziai és a 44 kilométer hosszú iráni – határai járhatók. Az azeri határon az 1994-ben kötött fegyverszünet óta folyamatosak a fegyveres összecsapások, s a grúz–örmény kapcsolatokat is területi, illetve kisebbségi jogi vita terheli. A nagyhatalmi pozíciókra törekvő Törökország támogatja Azerbajdzsánt irredenta törekvéseiben, s olyan elvárásokat támaszt Örményországgal szemben kétoldalú kapcsolataik normalizálásáért, amelyek elfogadhatatlanok az örmények számára (például az örmény népirtás emlékeztetpolitikájának és az ezzel kapcsolatos kultúrdiplomáciai tevékenységnek a felhagyása). Irán csak korlátozott mértékben képes érdekeit érvényesíteni a régióban.

Oroszország, ezzel szemben, minden adottsággal rendelkezik ahhoz, hogy fegyverrel is érvényt szerezzen érdekeinek Örményországban. Bár nincs közös határuk, Oroszország fegyveresen is jelen van Örményországban. Az észak-örményországi Gjumriban [található](#) a legnagyobb létszámú, külföldön állomásozó orosz reguláris alakulat, a Déli Katonai Körzet alá tartozó, háromezer fős, 102. számú katonai bázis. Orosz katonák biztosítják az örmény–török és az örmény–azeri határ nagy kiterjedésű szakaszait. A jereváni Erebuni légikikötőben kialakított légitámaszponton állomásozik továbbá az orosz légierő több mint ezer egyenruhása.

Történelmi tanulság, hogy Oroszországon kívül a Keletrómai Birodalom óta mindössze kétszer, a két világégés alkalmával sikerült európai hatalomnak megvetnie a lábát a Kaukázusban – a britek 1918-ban expedíciót vezettek a térségbe, ám a törökök és a bolsevikok alig két év alatt kiszorították őket, majd a Harmadik Birodalom 1942-ben Észak-Oszétiáig nyomult, mígnem a következő évben visszavonulni kényszerült. Nincs ma olyan európai hatalom, amely egy dél-kaukázusi állam szövetségéért vállalná a nyílt katonai konfrontációt Oroszországgal vagy Törökországgal. Bő száz évvel a történelmi Örményországot feldaraboló, a bolsevikok és kemalisták között 1920-ban kötött alexandropoli (ma: Gjumri) egyezmény után ma is fennáll a lehetősége annak, hogy Oroszország és Törökország újra Örményország további kárára osztja fel egymás között dél-kaukázusi befolyásolási övezeteit, s így a Kaukázus pufferezóna marad Európa és Ázsia, illetve a mindenkori közép- és nagyhatalmak, Európa, Oroszország és Törökország között.

Következtetések

Következtetésképp kijelenthető, hogy kétszáz éve nem látott átalakulások zajlanak a Kaukázus geopolitikai erőviszonyaiban. Az elhúzódó ukrajnai háború következtében Oroszország visszalépni kényszerült Törökország javára, amely immár fegyveresen is megjelent a térségben. Az orosz protektorátus nélkül a török-azeri harapófogó immár pusztán létében is fenyegeti a több ezer éves örmény államiságot. Örményország újra a Nyugat jóindulatában bíz, figyelmen kívül hagyva az éppen száz évvel korábbi tapasztalatait, amikor a Népszövetség hátat fordított a sèvres-i békében létrehozott Örmény Köztársaságnak és teret engedett a török és bolsevik megszállásnak. Ahogy 1920–23 között, úgy most is, Európa erőit és figyelmét pusztító háborúk kötik le az öreg kontinensen. Csupán halvány remény maradt Örményország európai integrációjára, ám amennyiben az Európai Unió nem kíván végleg megfutamodni a globális erőpolitikai versenyben, kénytelen lesz legalább kísérletet tenni bővítéspolitikája keresztülvitelére a Keleti Partnerség államaiban.

MKI ELEMZÉS

A Magyar Külügyi Intézet időszaki kiadványa

Kiadó:

© A Magyar Külügyi Intézet, 2023.

Szerző:

KRÁNITZ PÉTER PÁL

Lektorálta:

NÉMETH FERENC

Nyelvi lektor: T-Kontakt Kft. | Tördelés: Lévárt Tamás

Jelen elemzés és annak következtetései kizárólag a szerzők magánvéleményét tükrözik és nem tekinthetők a Magyar Külügyi Intézet, a Külgazdasági és Külügyminisztérium, illetve Magyarország Kormánya álláspontjának.

ISSN 2063-9244

<https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2023.52>

Korábbi kiadványainkat megtekintheti az [Intézet](#) weboldalán.